

ספטמבר, 2023

דיווח ממצאים
ממחקר גישוש

איי-ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי מוכרים בנגב

פורום דו־קיום בנגב ומרכז אדוה // שרה חסאן אבו-כף ושני בר-און ממון

דיווח ממצאים ממחקר גישוש

איי-ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי מוכרים בנגב

פורום דו-קיום בנגב ומרכז אדוה
שרה חסאן אבו-כף ושני בר-און ממן

גרפיקה: ליטל ביטון

ספטמבר, 2023

תוכן עניינים

4	הקדמה
7	רקע: אי־ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים בנגב
10	מטרות המחקר ואוכלוסיית היעד
10	מטרות
11	אוכלוסיית המחקר
12	שיטה
14	מגבלות השיטה
	ממצאים עיקריים:
17	הרחבת העדשה: תשתיות וביטחון תזונתי
18	מערכת הקשרים מים-אנרגיה-מזון (WEF NEXUS)
26	קיומו של אב"ת – כמות, מגוון, איכות
36	תפיסת המוסדות אל מול תפיסת האוכלוסייה
44	הבדלים בקרב האוכלוסייה
49	משבר הקורונה
54	סיכום והמלצות להמשך מחקר

הקדמה

מחקר זה עוסק באי־ביטחון תזונתי (אב"ת) בקרב ערבים־בדואים המתגוררים בכפרים הבלתי־מוכרים בנגב. מטרתו לברר סוגיות יסוד בנושא, החסרות לקידום מדיניות המותאמת לקשיים המרובים עימם מתמודדת אוכלוסייה זו. בשל היעדר מידע בסיסי, המחקר הוגדר בשנתו הראשונה כמחקר גישוש איכותני. דיווח קצר זה בא לסכם את שנתו הראשונה של המחקר ולהציב את היסודות לשנה השנייה.

המחקר מבוצע בפועל על ידי מרכז אדוה ופורום דוקיום בנגב, וממומן על ידי ארגון "מזון". אנו מודים לארגון ולנציגו בישראל – ד"ר ישי מנוחין – על התמיכה במחקר זה. מי ייתן והמחקר יתורגם למדיניות אפקטיבית למיגור אב"ת בכפרים הבלתי־מוכרים.

המסמך בנוי מרקע קצר על הקושי הקיים במידע על נושא הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים; מטרת המחקר והשיטה. חלקו הארי יוקדש לתובנות ראשוניות

העולות מתוך המחקר: היעדר התשתית (בעיקר חשמל ומים) המתמשק עם אי־ביטחון תזונתי; מצב הביטחון התזונתי מבחינת הכמות, המגוון והאיכות של המזון; היחסים בין האוכלוסייה למוסדות באופן בו הם תופסים את הנושא של אב"ת; הבדלים בין תת קבוצות באוכלוסייה בפגיעות לאב"ת; והשפעת משבר הקורונה על מצב הביטחון התזונתי. לבסוף יובאו מסקנות והמלצות להמשך מחקר ולעיצוב מדיניות.

רקע: אי־ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים בנגב

ההגדרה הרווחת לביטחון תזונתי גורסת כי הוא מתקיים כאשר לכל חברי האוכלוסייה יש בכל עת גישה פיסית וכלכלית למזון מזין ומספק, על מנת לענות על הצרכים התזונתיים וכדי לנהל חיים בריאים ופעילים.¹ מכאן שמי שידה אינה משגת על מנת לעמוד בכל התנאים האלו, מתקיימת במצב של אי־ביטחון תזונתי, באופן זמני או מתמשך ובדרגות שונות.

המחקר בנושא אי־ביטחון תזונתי מגוון ורב פנים. ישנם מחקרים המתמקדים בעצם קיומו, מספיקותו ונגישותו של המזון. אחרים שמים דגש על היותו מזין ומספק, מבחינת הרכבו התזונתי וזיקתו לתחלואה ואיכות החיים, וישנם הממוקדים בהתאמה של המזון לעולם הטעמים התרבותי־קהילתי, ולשימור דפוסים מיטיבים.

1 אדלר ד., טפר ס., וצחור א., 2021. ביטחון תזונתי וחוסן לאומי בעידן של אקלים משתנה. בתוך: מיכאל ק. ואח' (עורכים). **סביבה, אקלים וביטחון לאומי: חזית חדשה לישראל**. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. עמ' 272.

בישראל נערך מיפוי של אי־הביטחון התזונתי על ידי גורמים שונים.² בין השאר, המוסד לביטוח לאומי הוציא פרסומים מיוחדים בעניין הביטחון התזונתי בישראל, האחרון שבהם בינואר 2023.³ בפרסומים אלו **עלתה התובנה כי אי־ביטחון תזונתי קשור בפרט לרמת הכנסה נמוכה ולקבלת קצבת הבטחת הכנסה**. בתוך כך קיים פער דרמטי ומתמשך בין יהודים שאינם חרדים לבין חרדים וערבים. באופן כללי, האוכלוסייה הערבית בישראל חשופה לאי־בטחון תזונתי הרבה יותר מהאוכלוסייה היהודית הלא חרדית.⁴ יחד עם זאת, חסר מאוד פילוח פנימי של האוכלוסייה הערבית, שחלקים ממנה במצב חמור לאין שיעור מאחרים.⁵ בולטת בהם אוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים בנגב שכלל איננה נסקרת בסקרים הרשמיים.

תנאי המחיה בכפרים הבלתי־מוכרים, מעצם הגדרתם, אינם מתועדים, וזאת בשונה משאר היישובים במדינת ישראל, מכל חלקי החברה. התושבים בכפרים אלה

2 שרביט ז., וברנדר ד., 2022. אי־ביטחון תזונתי בישראל - מאפיינים, מענים ואתגרים. ירושלים: מכון ברוקדייל.

3 אנדבלד מ., וכראדי ל., 2023. סקר ביטחון תזונתי 2021: מהלך הסקר וממצאים עיקריים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון. ראו גם הסקר הקודם: אנדבלד מ. ואח', 2018. סקר ביטחון תזונתי 2016: ממצאים סוציו-כלכליים עיקריים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, האגף למחקר ותכנון.

4 אנדבלד מ. ואח', 2021. ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות - 2020 לפי נתונים מנהליים. ירושלים: הביטוח הלאומי; רקח ש., 2021. מחסמים לסיכויים: אי־ביטחון תזונתי בחברה הערבית. ירושלים: סיכוי-אופוק.

5 ראו למשל: קאופמן ר., וסלונים ו., 2004. חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. ביטחון סוציאלי, 65: 33 - 54.

מתגוררים במבנים ארעיים בשל סכנת פינוי והריסה תמידית, וחסרות – במידה משתנה בין הכפרים - תשתיות חשמל, מים, ביוב, אינטרנט וכבישים סלולים או תחבורה ציבורית.⁶ יש מעט מאוד מבני קבע או שירותים סדירים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לא עורכת את המפקד בתוך הכפרים, דבר שיוצר חוסר בנתונים, המקשה על תכנון מדיניות ספציפית ומתאמת לאוכלוסייה הזו.⁷

מכל מקום, מהמחקר הקיים בארץ ובעולם עולה כי על פניו אוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים מועדת במיוחד לאי־ביטחון תזונתי. ראשית, ריחוקה הגיאוגרפי, החברתי, התרבותי והמוסדי מכלל המדינה דומה לאוכלוסיות ילידיות, חלקן מרוחקות, במדינות עולם ראשון; ולרוב נובע מיחסים עכורים ארוכי שנים עם הממסד המדינתי ואף המוניציפלי. ממחקר על אודות אוכלוסיות כאלו עולה כי הן רגישות במיוחד לאב"ת, וסובלות ממנו בשיעור גבוה בהרבה משאר האוכלוסייה;⁸ וכי ישנן תת קבוצות הרגישות לכך במיוחד, ובפרט ילדים, נשים ומבוגרים.⁹

6 לגורמים למצב הכפרים הבלתי מוכרים, ולתיאור ההיסטוריה של התהוותם ככאלו, ראו למשל: אבו סעד א., 2023. **מערכת החינוך הערבית-בדואית בנגב בראייה מקומית: מציאות וצרכים**, נייר מדיניות 186, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 19 - 20.

7 [נייר עמדה: הפער הסטטיסטי, פורום דו קיום](#).

8 McKay F. H., Haines B. C., & Dunn M., 2019. Measuring and understanding food insecurity in Australia: A Systematic Review. **International Journal of Environmental Research and Public Health**, 16(3), 476; Maillacheruvu S.U., 2022. **The Historical Determinants of Food Insecurity in Native Communities**. Washington, DC: Center on Budget and Policy Priorities, p. 4.

9 ראו למשל: Temple J. B., & Russell J., 2018. Food insecurity among older Aboriginal and Torres

שנית, האוכלוסייה בכפרים הבלתי־מוכרים תלויה בהבטחת הכנסה באחוזים ניכרים,¹⁰ ועל כן סביר שהמתאם שנמצא כאמור לעיל בקרב כלל האוכלוסייה בין תלות בהבטחת הכנסה לבין אב"ת תקף גם בכפרים, ואם כך המדובר בשיעור ניכר של אב"ת.

ואכן, אינדיקציה מסוימת לתנאי אי־הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים עולה מנתונים שפרסם משרד הבריאות ב־2008. לפי הדוח, 16.9% מהילדים.ות הבדואים.ות בכיתות א'-ב' סבלו מתת משקל, אך בכפרים הבלתי־מוכרים פי 2.4 יותר לעומת יישובי הקבע, ובקרב בנות יותר מאשר בנים.¹¹ נתונים אלו חלקיים ומיושנים אך מעידים על עומק אי־הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים. הם גם מעידים כי לא ניתן להסיק מהאוכלוסייה הבדואית הכללית למצבם של הכפרים הבלתי־מוכרים. על קושי זה המחקר הנוכחי מבקש לתת מענה ראשוני.

10. Strait islanders. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(8), 1766
באתר הביטוח הלאומי לא ניתן לחלץ נתוני הכפרים הבלתי־מוכרים, אך נתוני הכפרים המוכרים חמורים מספיק: כך למשל בכפר אבו תלול קיבלו במאי 2023 4.8% משפחות הבטחת הכנסה, לעומת ממוצע ארצי שעמד על 0.6%. ראו באתר ביטוח לאומי, נדלה ב-27.6.23.
11 משרד הבריאות, 2008. מצב הבריאות של תינוקות וילדים בדואים, עמ' 41 – 42. ראו גם: Huss E., Kaufman R., & Sibony A., 2014. Children's drawings and social change: Food insecurity and hunger among Israeli Bedouin children. *British Journal of Social Work*, 44(7), 1857-1878

מטרות המחקר ואוכלוסיית היעד

בתחילת המחקר ניגשנו לשדה מתוך מטרות ראשוניות אשר הוגדרו על ידי פורום דוקיום על בסיס היכרותו המתמשכת עם האוכלוסייה. לאחר מכן נוספו תמות מתוך הספרות העוסקת באב"ת – בפרט אוכלוסיות ילידיות במדינות עולם ראשון, שנגעו בעיקר לנגישות והשלכותיה ולהשפעות משבר הקורונה. לצד מטרות אלו המחקר כמחקר גישוש הוסיף תמות שעלו מהראיונות כפי שיובהר בהמשך. המטרות להלן הן אלו עימן יצאנו לשטח.¹²

מטרות

מטרת העל של המחקר הנוכחי היתה להציג תמונה ראשונית של מצב הביטחון או אי־הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי־מוכרים בנגב. מטרות נוספות היו לעמוד על ההבדל בין תפיסת מוסדות המדינה את הסוגייה לתפיסת האוכלוסייה עצמה, ולהבין מי הן הקבוצות באוכלוסיית הכפרים המועדות יותר לאי־ביטחון תזונתי.

12 במחקר מסוג זה אין השערות מחקר מכיוון שהמערך אינו מאפשר לבחון אותן בצורה תקפה כמו בשיטות מחקר כמותיות. המטרות משמשות כגבולות (גמישים) למחקר.

אוכלוסיית המחקר

על פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה לחודש יוני 2023, התגוררו בנגב 301,308 תושבים ערבים־בדואים, רובם המכריע ביישובים מוכרים. היישובים המוכרים כוללים את העיר רהט, 6 מועצות מקומיות, ו־2 מועצות אזוריות שבהן 11 כפרים. ב־35 כפרים בלתי־מוכרים התגוררו בינואר 2022 83,928 תושבים, וזאת לפי הנתונים המעודכנים האחרונים של רשות האוכלוסין וההגירה.¹³ המחקר הנוכחי מתמקד באחרונים.

13 הנתונים נדלו מתוך: מאגר נתונים מקוון - מאפייני חיים של האוכלוסייה הבדואית בנגב דמוגרפיה (bgu.ac.il), 27.6.23. ראו שם לחלוקה גילאית ומאפיינים דמוגרפיים ומרחביים נוספים.

שיטה

למחקר מתוכננים שני מהלכים על פני שנתיים (2022 – 2024). השלב הראשון בו נתמקד כאן, הוא מחקר גישוש איכותני למיפוי ואבחון הסוגיות העיקריות שהוגדרו לעיל. במסגרת מחקר הגישוש (מעבר לסקירת ספרות ומידע קיים), בוצעו ראיונות מובנים־חלקית עם 12 מרואיינות ומרואיינים, המשתייכים. ות לקבוצות שונות באוכלוסייה של הכפרים הבלתי־מוכרים ובעלי. ות עניין בנושא הביטחון התזונתי, על פי החלוקה הבאה:

1. חמישה ראיונות עם בעלי. ות תפקידים המשרתים את האוכלוסייה בהקשר של ביטחון תזונתי, על פי הפירוט הבא:

a. במערכת החינוך המשרתת את אוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים רואיינו מנהל בית ספר ומנהלת אשכול גנים.

b. ברשויות המקומיות רואיינה עובדת סוציאלית.

c. לאור הראיונות הראשונים הוספנו מנהלת ומנהל של עמותות שהעניקו סיוע בקשר לביטחון תזונתי בכפרים.

2. שבעה ראיונות עם בעלות משפחה בארבעה כפרים.
תחילה רצינו למקד את הראיונות בשני כפרים לפי בחירה מושכלת; אך לאור הקושי בנגישות, הרי שהמראיינת הגיעה עם צוות השטח של הפורום, ולכן הגענו לארבעה כפרים שלא על פי היגיון סדור. בנוסף, תחילה ביקשנו לראיין גם נשים וגם גברים, בעלי.ות משפחות שאחראים.ות לכלכלתן, אך בשל מועד ההגעה של המראיינת (ומגדרה) היא לא ראיינה גברים מהכפרים (שבדרך כלל נמצאים מחוץ לכפר בשעות הבוקר). ולבסוף, מקרב הנשים שהתבקשו להתראיין **כמחצית סירבו**, ולאור הראיונות יתכן שאלו שהסכימו הן אלו שנהנות מביטחון תזונתי יחסי.

שבע המראיינות היו כולן בעלות משפחה שהן האחראיות לכלכלתה, וזרכן קיבלנו דיווח גם על התלויים (ילדים וקשישים בעיקר). מבלי לספק פרטים מזהים, כולן היו אימהות (ל-3 עד 11 ילדים.ות), בנות 30-61, אחת מהן בעלת תארים אקדמיים ושכירה, אחרת עצמאית, והיתר חסרות השכלה גבוהה או תעסוקה בשכר; אחת ילידת אזור חברון והאחרות בנות האוכלוסייה.

בשל היקף המחקר הסתפקנו במידע עקיף על התלויים – ילדים וילדות, קשישות וקשישים וכו', וכדאי

לשקול להשלים את המידע הישיר בהמשך. בנוסף לכל אלו, החוקרת כתבה מעין יומן שדה הכולל צילומים, וגם מהם נוסף להלן.

הראיונות הוקלטו באודיו או וידאו ואז תומללו לאחר ניתוח ראשוני ותורגמו לעברית במדויק החלקים הרלבנטיים.

מגבלות השיטה

מחקר הגישוש האיכותני מאפשר להציף סוגיות עומק והבדלים בתפיסות ובגישות בין קבוצות שונות ובעלי.ות עניין. הוא מיועד כשמו לתת אינדיקציה ראשונית בטרם נכנסים לשדה בצורה סדורה וממוקדת בשאלה ספציפית.

יחד עם זאת, מטבעו מחקר גישוש אינו מאפשר הכללה, וכל סוגיה שתעלה להלן ראוי לראותה כאפשרות לדיון ולא כפסק דין סופי. קרי, מאוד יתכן שבשל אופי המחקר נחשפנו למציאות חלקית שאיננה מייצגת את האוכלוסייה כולה.

מעבר לכך, **המחקר הנוכחי מוגבל בשל אתגר השפה.** הראיונות התקיימו בערבית אך בשל העיבוד לעברית והיקף המחקר, לא תורגמו כולם, אלא נותחו ואז תורגמו

החלקים הרלבנטיים. על כל המלאכה הזו ניצחה שרה חסאן אבו-כף, מתנדבת בפורום. למרות הקרבה כביכול של המראיינת לשדה, הרי שדיווחיה מעידים כי גם הנגישות שלה הייתה מוגבלת. מצד אחד היו מגבלות פרקטיות – התלות בליווי, הקושי להגיע לביקורים, תנאי השדה של הראיונות; ומצד שני גם אליה התייחסו במידה מסוימת כזרה מכיוון שאיננה בת הכפרים. כלומר, בשל הסגירות של האוכלוסייה – כל כפר בתוך עצמו, מסיבות רבות – **קשה מאוד ליצור אמון הדרוש לשיתוף פעולה ודיווח מלא.**

מגבלות אלו הביאו אותנו להמליץ על הרחבת המחקר האיכותני במקום לעבור למחקר כמותי עליו חשבנו בתחילת הדרך. מעבר לממצא חשוב זה להמשך הפרויקט הנוכחי, עלו מהראיונות שבוצעו על שלל מגבלותיהם, מספר תמות אותן נציג כעת.

ממצאים עיקריים

הרחבת העדשה: תשתיות וביטחון תזונתי

תחילתו של המחקר הנוכחי מנקודת המבט של ביטחון תזונתי. אך ככל שהתקדמנו באיסוף המידע עלה מהשטח הצורך המיידית בהרחבת העדשה, בפרט בהקשר של מים וחשמל, אך גם של תשתיות כמכלול, כמו דרכי גישה:

"הבעיה לא בעיה של חוסר מזון או חוסר תזונה בריאה, אלא הבעיה היא חוסר מים וחשמל ותשתיות"¹⁴

" הבעיה [היא] עם התחבורה, עם המים ועם החשמל".

לפני שנפנה לממצאי הדוח בהקשר הספציפי של ביטחון תזונתי, יובאו להלן מספר תובנות מהשטח ומהספרות לגבי הצורך בהרחבת העדשה, שנדמה שעולה ביתר שאת מהכפרים הבלתי־מוכרים, אך יתכן כי כדאי לחשוב עליו גם בהקשר של אוכלוסיות נוספות.

14 המרואיינות מהאוכלוסייה מובאות ללא הפניה כדי לא לזהותן, וכן טושטשו ברוב המקרים פרטי הכפר. בציטוטים של בעלי־ות תפקיד יובא התפקיד (ולא פרטים מזהים).

מערכת הקשרים מים-אנרגיה-מזון

WATER, ENERGY AND FOOD NEXUS (WEF)

בשובנו מן השדה אל התיאוריה נמצא כי הגישה המובילה לקיימות היא של ביטחון במגוון מדדים, ובהם בין השאר שלושה הנחשבים קשורים: ביטחון במים, ביטחון באנרגיה וביטחון תזונתי. מספר מילים עקרוניות על פרספקטיבה מרחיבה זו.

לפי מוסדות האו"ם, קיים קשר הדוק בין שלושת תחומי הביטחון – מים, אנרגיה ומזון (WEF NEXUS), ויש לבחון אותם במקביל ולייצר מדיניות המביאה את שלושתם בחשבון. כך נכתב באתר הארגון למזון וחקלאות באו"ם:

*“The water, energy and food (WEF) nexus means that the three sectors — water security, energy security and food security — are inextricably linked and that actions in one area more often than not have impacts in one or both of the others”.*¹⁵

¹⁵ ראו אתר הארגון. וכן: [Water, Energy and Food Security Nexus - Wikipedia](#), נדלה לאחרונה ב-27.6.23.

בעוד העיסוק בביטחון תזונתי אומץ כמדיניות עולמית כבר ב-1975, הרי שהתוספת של אנרגיה הגיעה בשנות האלפיים ושל ביטחון במים – רק בעשור השני של המילניום הנוכחי.¹⁶ הגישה כיום היא שיש לנסות לקדם פתרונות המטפלים בשלושת היבטי הביטחון במקביל:

*“Addressing security from the perspective of the Water-Energy-Food nexus refers to reducing trade-offs to acceptable levels and to enhancing synergies between efforts to simultaneously increase water, energy, and food security, respectively, to sustain human-wellbeing, economic production and environmental integrity”.*¹⁷

לתפיסה זו יש כיום בסיס מחקרי נרחב, וכן פרשנות מעשית למדיניות הקיימות של האו"ם והאיחוד האירופי. גם ישראל התחייבה לה.¹⁸ יחד עם זאת, הדיון בארץ בביטחון תזונתי ובפרט איסוף הנתונים לגביו איננו מתייחס, למיטב ידיעתנו, לביטחון המים והאנרגיה.

16 Pahl-Wostl C., 2019. Governance of the Water-Energy-Food Security Nexus: A multi-level Coordination Challenge. **Environmental Science & Policy**, 92, 356-367. P. 358

ראו גם לסקירת הספרות בנושא.

17 שם, עמ' 361.

18 ראו החלטת ממשלה על [אימוץ מדדי הקיימות של האו"ם](#). ראו גם [פלטפורמה בנושא](#).

לפני שנשוב להעמיק בביטחון התזונתי לפי מתווה המקורי של המחקר, חשוב להביא את הקולות מהשטח אשר מבהירים עד כמה **היעדר הביטחון הכללי, ובפרט במים ובחשמל, הוא מקור מרכזי לאי־ביטחון תזונתי.**

במספר ראיונות תואר הקשר ההדוק בין ביטחון תזונתי לבין ביטחון במים:

"הלוואי והיה לנו מספיק מים כדי שנוכל לנטוע לפחות נענע ליד הבית. אין לנו מים בכפר ומבחינת המדינה כאילו אנחנו לא נמצאים ואין בכלל חיבור לרשת המים".

היעדר הביטחון במים תואר כמעט בכל הראיונות, כולל מצד בעלי־התפקידים, שהעידו שאי־הביטחון במים נובע מריבוי בעיות - הן בעצם החיבור למים, הן במחירם הגבוה המושפע גם מהמעמד האזרחי של חלק מדרות הכפרים,¹⁹ והן מבעיות הנוגעות למרחק החיבור מהמקור הראשי:

"נושא המים אכן קריטי בכפרים הלא מוכרים. כך למשל, יש אנשים שהצינור של המים שלהם נמצא

19 זאת מכיוון שתשלום על מים מושפע מדיווח על הנפשות הצורכות, אשר חסרות מעמד אינן נכללות בו. ראו באופן כללי לגבי מדיניות המים בכפרים הבלתי-מוכרים, אם כי מאז חלו שינויים: רופאים לזכויות אדם, 2006. **נשק המים: מים, המדינה והכפרים הבלתי-מוכרים בנגב**; וכן: מבקר המדינה, 2021. נושאים מערכתיים, היבטי משילות בנגב. דוח שנתי 72א', חלק ראשון, עמ' 96 - 115.

במרחק של 3 קילומטר ואיזה פגם בצינור – הם משלמים על חשבונם האישי למרות שלא צרכו את כל המים. בנוסף, ישנם אנשים בכפר שנשואים לנשים מהגדה המערבית, והאישה והילדים אינם רשומים כאזרחי מדינת ישראל. לכן, החשבונית של המים עבורם היא מאד יקרה. בנוסף לחץ המים בשישי שבת מאד חלש ולפעמים לא מגיעים מים”.. (מנהל בי"ס).

תיאור דומה ניתן למצוא לגבי **חשמל**:

”לגבי החשמל הכל אצלנו בכפר מקבלים דרך קולטי שמש, וזה קצת בעייתי כי למעשה אין חשמל באופן מתמיד וסדיר. אני מכירה משפחות שהרבה שעות ביום אין להם חשמל כי אין להם כסף כדי להביא מספיק קולטי שמש שייצרו חשמל לשעות ארוכות... אני מכירה המון אנשים כאלו מסביבי שיש להם הפסקת חשמל כמעט כל יומיים. פעם כשלא היה לי מספיק חשמל הייתי זורקת המון מזון כמו חומוס ושמנת וחלב כי אלו צריכים להישמר במקרר כל שעות היממה. וכתוצאה מזה, הייתי מביאה אוכל רק ליום אחד כדי שלא לזרוק..”.

מסוף הציטוט עולה כי גם היעדר ביטחון אנרגטי בחשמל, גורר בהכרח קושי בביטחון תזונתי כמו שימור מוצרי

יסוד, ובפרט הבריאים שבהם. מראיון עם עו"ס ברווחה עולה, שאפילו קירור תרופות מצוי במחסור בשל אי־הביטחון ברציפות החשמל:

"אחד המענים שהרווחה מספקת זה מקרר קטן כדי שיוכלו לשמור את האוכל וגם את התרופות. גודל המקרר שאנו מספקים זה הגודל הקטן ביותר משום שאין מספיק חשמל כדי להפעיל מקרר גדול או אפילו מקרר רגיל" (עו"ס).²⁰

בדרך כלל כשמדובר באנרגיה הכוונה היא לחשמל, אך מהציטוט הבא ניתן ללמוד כי גם **גז לבישול** הוא מקור אנרגיה שחסרונה מאיים על הביטחון התזונתי בכפרים:

"לפעמים המצב אצלנו מאוד קשה. יש תקופות קשות העוברות עלינו, ולפעמים אין לנו גז כדי לבשל למשך יומיים ולא אוכלים למשך יומיים שלמים. אותו דבר המים, לפעמים אין לנו מים ולפעמים יש לנו מים".

תיאורים אלו – ורבים אחרים – מלמדים כי במציאות של הכפרים הבלתי־מוכרים, אספקת מים סדירה

²⁰ מענה זה היה כך נדמה הפקת לקחים מבג"צ אל אטרש: בג"ץ 8062/05, אינאס אל אטרש נ' שר הבריאות.

וקיומו של חשמל רציף ולעיתים סוגי אנרגיה נוספים, הם **משתנים קריטיים בביטחון התזונתי של האוכלוסייה**. מידת החשמל איננה מספיקה לפעמים לקירור תרופות מצילות חיים, ומים בכמות ובאיכות מספקת דווחו רק בכפר אחד מהארבעה בהם קיימנו ראיונות.

קשיי נגישות ותחבורה ציבורית

"במבט ראשון הכפר נראה כאילו הוא 'זרוק' ליד הכביש ובאמצע המדבר. הכביש הראשי שמוביל לכפר הוא כביש אספלט רגיל, אלא כשיורדים ממנו ונכנסים לכפר אין כבישים בכלל ומדובר אך ורק בדרכי עפר קשות" (מתוך תיעוד של החוקרת)

גם היעדר דרכי גישה ותחבורה ציבורית עלו כתשתיות שחסרונן מעיב על הביטחון התזונתי בכפרים, כמו למשל בציטוטים הבאים:

"אין חנויות, ואם מישהו רוצה מזון הוא צריך לרוב ללכת ולקנות מחורה. זה קשה ללכת כל הזמן לחורה כי צריך רכב, שכן אין תחבורה ציבורית. בלי רכב אתה כמעט לא יכול לחיות".

"[בכפר שלנו] אין תחבורה ציבורית ואין כבישים. [כדי לנסוע] אני נאלצת לעמוד על הכביש הראשי בחום/בגשם ולחכות לאיזה רכב שחולף ולבקש ממנו להסיע אותי. ולפעמים אני מחכה 3 שעות ליד הכביש".

הצורך בתחבורה להצטיידות מחוץ לכפר יידון שוב בפרק הבא בהיבטים ספציפיים יותר, וכאן חשוב לציין כי **הקושי בנגישות מעיב – כמו מים וחשמל – על הביטחון הקיומי, שחלקו בלבד הוא ביטחון תזונתי.** כפי שמתאר מנהל בעמותה שעוזרת במזון לכפרים הבלתי־מוכרים, **קשיי הנגישות יוצרים מצב של אי־ביטחון בכל תחומי החיים:**

"התשתיות זוהי הבעיה העיקרית לכך שהמצב חמור בכפרים הבלתי־מוכרים מכל הפנים, ובעיקר מפן המזון. כך למשל, אימא בדואית שמקבלת הבטחת הכנסה 2,600 ש"ח ולשכת התעסוקה שולחת אותה לעבוד בניקיון בסורוקה או באוניברסיטת בן גוריון והקבלן מבקש ממנה להיות במקום העבודה ב־6 או ב־7 בבוקר. איך היא תגיע למקום העבודה בלי תשתיות ותחבורה ציבורית? ונניח שהיא תלך ברגל זה יקח לה לפחות יומיים כדי להגיע למקום העבודה.

זה לא הגיוני! זה לא הוגן וזה מאוד קשה! לא נותנים לאנשים בכפרים הבלתי־מוכרים את הדברים הבסיסיים ביותר כמו כביש ותחבורה ציבורית ואחרי כך שואלים למה יש אב"ת ולמה יש עוני ולמה ולמה" (מנהל עמותה).

אם כן, ניתן לומר כי מתוך השוליים של החברה בישראל עולה הצורך להתחבר לדיון העדכני בספרות **הקושר בין ביטחון תזונתי לביטחון בתשתיות כמכלול, ובמים ובאנרגיה בפרט**. פעולה ומחקר בזיקה משולשת זו הם קריטיים, לפחות בכפרים הבלתי־מוכרים.

קיומו של אביית - כמות, מגוון, איכות

בהמשך לנאמר ברקע עולה מהראיונות שבאופן כללי – יש האומרים הרוב המוחלט – האוכלוסייה בכפרים הבלתי־מוכרים פגיעה במיוחד לאי־ביטחון תזונתי מבחינת כמות המזון עצמה:

"בהחלט קיים חוסר במזון, אני מכירה משפחות שמצבן הכלכלי מאוד קשה ואפילו חמור כך שאין להן מזון ומים באופן מוחלט. יצא לי במסגרת העבודה בעמותה להכיר נשים שחיות בעוני כך שאין להן מה לאכול. בהתאם לכך, אני חושבת שקיים חוסר במזון בקרב החברה הבלתי־מוכרת ל-90%. חלק מאוד גדול מהאנשים בכפרים הבלתי־מוכרים סובלים מחוסר במזון. ככה אני רואה את הדברים יכול להיות שאני הולכת לקבוצות שהן הכי מוחלשות ושאינו רואה רק את המשפחות שמצבן מאוד קשה וחמור, אבל זה לא ככה! אני הולכת להכל ורואה שכמעט כולם בכפרים הבלתי־מוכרים מצבם ממש קשה". (מנהלת עמותה)

דיווח זה עולה בקנה אחד גם עם חומרי הרקע לעיל, וגם עם דיווחים מהאוכלוסייה עצמה, אם כי בדרך כלל כדיווח על צד שלישי:²¹

"אני חושבת שיש אנשים עניים בכפר שלנו ואכן יש אנשים שלפעמים אין להם אוכל בבית, אבל זה לא אני. בנוסף לכך, החיים קשים בכפר שלנו, המזון כאן יקר כמו שאמרת לעיל, במיוחד הבשר, והמים יקרים וקולטי השמש יקרים ואין תחבורה ציבורית שיכולה להסיע את האנשים לעבודתם או אפילו ל[עיירה הסמוכה] או לבתי החולים".

"החיים הקשים" חוזרים במגוון ראיונות אך מעלים גם **שונות בין הכפרים בכמה היבטים**. ראשית ומעל הכל, על מצב הכפר כמכלול משפיע מאוד **מעמדו מבחינת הבלתי־מוכרות**. קרי, יש כפרים בלתי־מוכרים אשר ההריסות החוזרות ונשנות בהם אינן מאפשרות אורח חיים סביר. כפר מפורסם מסוג זה הוא אל-עראקיב:²²

"לצערי וכואב לי לומר את זה, אין לנו מקורות עצמיים ואנחנו כיום לא שותלים כלום כי אסור לנו. המדינה פשוט באה והורסת לנו את הכל. לפני התאריך

27.7.2010 היינו שותלים את הכל, כמעט את הכל!
עגבניות, נענע, מרמריה, מלפפון, חצילים, עץ זית..
היה לנו את הכל!! בנוסף לכך, היו לנו כבשים ועוף -
היה לנו בשר כמעט כל הזמן. באופן אישי, היה לי
יותר מ־100 תרנגולות. לא היינו קונים כמעט בכלל,
היה הכל נמצא בבית שלנו. אולם, לאחר ההריסות
ב־2010 אסרו עלינו לנטוע, אסרו עלינו לרעות ואת
הכבשים והתרנגולות לקחו ולפעמים הרגו... ממש
ממש קשה מה שעברנו”.

בית הקברות באל-
עראקיב, בו ניתן לראות
צידוד מטבח ומים.

צילמה: שרה חסאן אבו-כף

בית בכפר בלתי-מוכר
עם קולטי שמש, צינור
השקיה ועץ.

צילמה: שרה חסאן אבו-כף

לעומת זאת, בין הכפרים הבלתי־מוכרים יש כאלו המצויים פחות בעין ההריסה וההתעמרות, ובהם מתאפשרת שתילה של מצרכים גם אם לא בהיקף נרחב. כפרים אלו נהנים בדרך כלל גם מחיבור למים – עצמאי או ממוסד:

"בכללי, יש לנו מקורות עצמיים מהטבע, אבל זה לא מספיק כמובן. אני שותלת בבית נענע ומרמריה (מרווה משולשת) ויש לנו עצי זית מסביב לבית... לגבי המים, הם מגיעים אלינו ישירות מ[העיירה הסמוכה] דרך צינור שאנחנו הבאנו בעצמנו".

מעבר לרצף ההכרה משפיע גם רצף המרחק והנגישות, בעיקר לבאר-שבע ולערים הבדואיות. זאת כיוון שבכפרים בהם ראיינו אין חנויות בתוך הכפר המאפשרות גישה למזון מספק:

"הבעיה היא בהשגת המזון. בכפר אין חנויות ואין כלום חוץ ממכולת קטנה שמוכרת לחם, ביצים וחטיפים לילדים הקטנים. אנחנו קונים את המזון שלנו מהרבה מקומות, בין היתר כסייפה, חורה, ערד, חברון ובאר שבע. כפי שאני יודעת המחירים כמעט בכל המקומות אותו דבר, אבל זה לא בטוח כי אין לי מספיק מידע על המחיר משום שבעלי הוא זה שקונה את המזון ואת הירקות ולא אני".

מהציטוט עולה כי המרחק וחוסר הנגישות מדגישים ויתכן אף מעצימים את חלוקת העבודה המגדרית בקשר לביטחון התזונתי, כאשר הדבר מביא לתלות של הנשים בהבאת האספקה על ידי הגברים מחוץ לכפר.²³

המרחק וחוסר הנגישות מערימים קשיים בעיקר על המגוון האפשרי ומידת הספונטניות, כאשר כל בישול צריך להיות מתוכנן מראש:

"אין מגוון, אין כלום, מה שיש אנחנו אוכלים ואומרים ברוך השם ותודה לאל. רוב הזמן לא אוכלים בשר כי אין לנו בשר ולפעמים קשה להביא בשר מרהט כי אין דרך

23 על מעמדן והשלכתן לבריאותן באופן כללי, ראו: רופאים לזכויות אדם, 2008. [אנא הונא: נשים והזכות לבריאות בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב](#). העובדה שלא רואיינו גברים מהקהילה לא אפשרה העמקה בשאלת המחירים ומקורות המזון.

לשמור אותו המדינה הורסת לנו את הכל. ולפעמים אין גז, אז מנסים לאכול משהו שלא צריך גז כמו פירות וירקות. מה שיש אני אוכלת וזהו. את שואלת אותי על מגוון ואני לא מכירה מה זה מגוון, אין כלום כאן".

מהציטוט עולה כי קיומו של אי־ביטחון בכפרים הוא מובנה מעצם הגדרת הביטחון התזונתי כתלוי באיכות המזון ותרומתו לאיכות החיים. **צמצום הבחירה** המובנה בכפרים, **אינו מאפשר תכנון הזנה מאוזנת ובריאה דרך קבע:**

"כשאני מכינה את שולחן המזון בבית, חשוב לי לראות כמה סוגים שונים של מזון. כך למשל, כשאני עושה מנסף חשוב מאוד שיהיה לצידו סלט. הם תמיד הולכים ביחד. ולפעמים אני מכינה מנסף ופתאום אני מגלה שאין לי עגבניות ומלפפון לסלט - אז אני נאלצת לוותר על הסלט משום שאין דרך להשיג את הרכיבים. אין חנות של ירקות ופירות כאן בכפר".

הקושי בנגישות לכפרים גם **מייקר למעשה את האוכל** בשל הצורך ברכב להשגת מזון:

"באופן כללי, אין בכפר שלנו חנויות חוץ ממכולת קטנה שמוכרת רק את הדברים הבסיסיים כמו חלב

ולחם וכדומה. אנחנו נוסעים לחורה כדי לקנות את רוב המזון שלנו ולפעמים לסופרמרקט בבאר שבע כמו 'רמי לוי'. כך למשל אין בכפר שלנו חנות של בשר (אטליז), ואנחנו צריכים לקנות בשר מחוץ לכפר. וכיוצא מזה לכל משפחה בכפר חייב להיות רכב כדי לנסוע ולהשיג את המזון, כי אין דרך אחרת להשיג את המזון. חייבים לנסוע ולקנות אוכל ברכב כלשהו, ואין תחבורה ציבורית כמובן."

"אין [בכפרים הבלתי-מוכרים] כלום והם נאלצים להביא אוכל ולקנות מחוץ לכפר שזה מאוד קשה כי אין תחבורה ציבורית ולעיתים אין להם גם כסף לתדלק את הרכב כדי לצאת ולהשיג אוכל" (מנהל עמותה).

הקשר בין נגישות למחיר, טריות ומגוון מוזכר בספרות בעיקר בהקשר של מקומות מרוחקים במובנים אוסטרליים וקנדיים.²⁴ מהמחקר הנוכחי עולה כי יתכן שקשר כזה יכול להיווצר גם בשל מרחק מנטלי וקושי בנגישות, שאינם נובעים ממרחקים כה גדולים.

לצד הקשיים המובנים והדיווחים הקשים, המרואיינות בכפרים היו בדרך כלל דווקא ממשפחות שלא דווח

24 למשל אצל: Pollard C. M., Nyaradi A., Lester M., & Sauer K., 2014. Understanding food security issues in remote Western Australian Indigenous communities. **Health Promotion Journal of Australia**, 25(2), 83-89.

בהן מחסור במזון, וכאמור יתכן שבשל כך גם הסכימו להתראיין. הן גם הדגישו כי השותפות והעזרה ההדדית מונעות רעב של ממש בכפר:

”נכון שקשה לנו להשיג את המזון כמו אנשים נורמלים, אבל אני באופן אישי לא הגעתי למצב שבו החסרת מעצמי או ממשפחתי אוכל כלשהו. אני עובדת ובעלי עובד ומפרנסים את המשפחה באופן רגיל ונושא השגת המזון זו הבעיה העיקרית. בנוסף, אני לא חושבת שיש אנשים מסביבי שמגיעים למצב הזה, נכון שיש אנשים בכפר שפחות מרוויחים כסף, אך גם הם לדעתי לא מגיעים למצב של החסרת מזון מעצמם או בני משפחתם. ואם יש, אנחנו עוזרים לכולם פה ולא משאירים אף אחד לרעב כמובן.”

”אנחנו עוזרים לקרובי המשפחה שלנו אם יש להם איזושהי בעיה בחשמל או בעיה כספית למשל. לא משאירים אף אחד לרעב. למשל, אם עשינו אוכל בבית ונשאר לנו עודף אנחנו לא זורקים אותו, אלא שואלים בכפר אם מישהו צריך אותו או שולחים את העודף לקרובי משפחה.”

מציטוטים אחרונים אלו - שחזרו בנוסחים שונים כמעט בכל הראיונות בקהילה, עולה כי ההיכרות

מקרוב עם כל תושבי.ות הכפר, מביאה לעזרה הדדית המונעת רעב. אך הדבר אינו מספיק כדי להיחשב ביטחון תזונתי. כמו שעולה בחלק זה – מצבם הארעי והמנותק מתשתית של הכפרים מקשה על השגת מזון מגוון ושימורו, ועל התקנתה (בישול, אפייה וכו') של תזונה מאוזנת ובריאה. לאור זאת ניתן לומר כי קיים בכפרים אי־ביטחון תזונתי מובנה.

אולי בשל כך דווח באחד מהראיונות גם על התפתחות של השמנת יתר בקהילה, דבר שלא היינו מצפים במצב של מחסור קיצוני במזון (אך בהחלט מתועד בספרות על אי־ביטחון תזונתי, מהיבט איכות המזון):²⁵

"במסגרת תפקידי כמנהלת גנים, אני לא מכירה משפחות שהחסירו מעצמם אוכל, אלא ההפך אני מכירה אימהות שפנו לדיאטנית משום שילדיהן סובלים ממשקל יתר" (מנהלת גנים)

לסיכום, בכפרים הבלתי־מוכרים קיים אי־ביטחון תזונתי ניכר, אך אפשר לומר כי מהראיונות למדנו שעיקרו לא

25 בהקשר זה קיימת ספרות נרחבת לגבי בריאות הציבור הבדואי, לעיתים תוך הכללת הכפרים הבלתי־מוכרים. מהספרות עולה כי האוכלוסייה סובלת בשיעורים גבוהים מהממוצע מהשמנת יתר ומחלות נלוות, כמו סוכרת מסוג 2. ראו הערה 28 להלן, וכן למשל: Fraser D., Bilenko N., Vardy H., Abu-Sa'ad K., Shai I., Abu-Shareb, H., & Shahar D. R., 2008. Differences in food intake and disparity in obesity rates between adult Jews and Bedouins in southern Israel. *Ethnicity & Disease*, 18(1), 13-18.

נובע ממחסור במזון או רעב, גם בשל העזרה ההדדית וההיכרות האינטימית בין התושבים. אי־הביטחון התזונתי נובע מהקשיים המרובים בהשגת מזון, שימורו ועיבודו, אשר אינם מאפשרים "תזונה מאוזנת ובריאה", ובפרט מגוון וזמינות.

לצד הכלל ניכרים גם הבדלים בין הכפרים ובתוכם. בין הכפרים עלתה שונות על בסיס מידת אי־הכרה והנגישות לכפר, הגוררות היעדר תשתיות חיוניות. בנוסף, עלתה חלוקת עבודה מגדרית ברורה בנוגע לביטחון תזונתי, באופן המביא תלות של הנשים באספקה המובאת מבחוץ. על הבדלים נוספים בקרב האוכלוסייה נעמוד בהמשך.

תפיסת המוסדות אל מול תפיסת האוכלוסייה

בתיאור לעיל בצבצו כבר הבדלי הגדרה וגישה בין המרואיינות והמרואיינים, בעיקר בין בעלי.ות תפקיד לבין בעלות המשפחה שרואיינו. להלן נדון בשלושה תחומים בהם בלטו פערי תפיסה ודיווח כאלו.

קודם כל בולטת מהראיונות **ההמשגה**, או נכון יותר – היעדרה, והתפיסה של מודעות. המושג של אי־ביטחון תזונתי היה מוכר רק לחלק קטן מבעלי.ות התפקידים ואף לאחת מנשות הקהילה, כלומר למיעוט מהמרואיינות.ים:

”אני לא מכיר המושג של אב”ת, אבל אני מבין אותו כפי שאני מבין את המושג של חוסר תזונה או תזונה לא בריאה” (מנהל בי”ס).

ההבדל נובע כך נדמה ממידת וסוג ההשכלה, ומהחשיפה למושגים בתחום זה. כך למשל, מי שלמדה עבודה סוציאלית הכירה את המושג, וכך גם מנהלי העמותות העוסקות בנושא:

"אני מכירה את המושג של אב"ת. במסגרת העבודה שלי בעמותה אני עוסקת בנושא של אי־ביטחון תזונתי" (מנהלת עמותה).

לכן גם בחלק מהראיונות השתמשנו במילים אחרות לתיאור הנושא הנחקר ולא במושג המקובל, אך כן שאלנו על ההיכרות עימו. בקרב המרואיינות באוכלוסייה הכירה אותו רק המשכילה.

ואכן, לתפיסת חלק מבעלי־זות תפקיד, האוכלוסייה בכפרים הבלתי־מוכרים **חסרה ברובה ידע בסיסי בתזונה מיטיבה**, והיעדר המודעות מגביר לתפיסה זו את אי־הביטחון התזונתי:

"לדעתי, הן התלמידים והן האנשים בכפר הבלתי מוכר [X], אין להם את המודעות המספיקה ואפילו אין להם מודעות בכלל לגבי איכות המזון ואם הוא בכלל בריא או לא. למשל, אני יכול לדבר על תופעה זו בקרב התלמידים – אני כל הזמן רואה תלמידים שותים 'אקס-אל' ו'בלו' באופן בלתי נתפס. לדעתי, אילו היו יודעים על כמות הסוכר בהם והנזק שמשקאות אלו גורמים, הם היו מפסיקים לשתות אך לצערי אין להם את המודעות... האימהות בכפרים הבלתי־מוכרים אין להן את המודעות המספיקה כדי לחנך את הילדים לתזונה בריאה ונכונה" (מנהל בי"ס)

תפיסה זו משותפת גם למי שמפנה את הזרקור למוסדות המדינה ולא לאימהות:

"לדעתי, אין מודעות לערכים תזונתיים בקרב הכפרים הבלתי־מוכרים. אנשים חיים ככה בלי לשים לב למה הם אוכלים ולמה זה אוכל בריא. מה שמעסיק אותם זה רק לנסות לחיות בכבוד ולא משנה מה לאכול. נושא המזון הבריא זה לא בסדר העדיפויות של הבודאים, אלא בעיית הקרקעות היא זאת שמעסיקה אותם. המצב הקיים היום בכפרים הבלתי־מוכרים גורם לכך שהבודאים אינם שמים לב לנושא התזונה הבריאה".
(מנהלת עמותה)

בראיון קשרה המנהלת ישירות בין המדיניות כלפי הכפרים הבלתי־מוכרים לבין מצבם מבחינת המודעות להיבטים של מגוון ואיכות בביטחון תזונתי. **סוג כזה של פרספקטיבה מרחיבה ופוליטית לא נמצא בקרב המרואיינות בקהילה.** יחד עם זאת, חלקן בהחלט הפגינו ידע והבנה של ערכים תזונתיים ותזונה מאוזנת:

"מבחינתי ערכים תזונתיים זה שיקול משמעותי שאני אכן לוקחת בחשבון כשאני מבשלת או קונה אוכל

לבית. אני מנסה במטבח שלי לאזן בין האוכל
הבשרי לבין האוכל החלבי וצמחוני... מנסה ככל
האפשר לשלב בין כל אלו ולא להישאר תלויה בסוג
אחד של אוכל. בנוסף, אני יודעת שאוכל מטוגן הוא
לא כל כך בריא אך לפעמים אין לי מנוס מלבשל
אותו כי המשפחה שלי אוהבת אותו”.

**מניגוד זה ניתן ללמוד כי ככל הנראה המודעות
באוכלוסייה או בחלקה גבוהה מהמיוחס לה, והבעיה
היא בקשיים ביישומה.**

נושא אחר בו עלה פער בין תפיסת בעלי.ות התפקידים
לבין המרואיינות בקהילה היא **תפיסת המענים
החיצוניים** (מהמדינה או ממגזר שלישי).

**בקרב המרואיינות בקהילה ניכר כי לתפיסתן כמעט
שאין התערבויות חיצוניות ממוסדות בנושא. מהן
עלתה התחושה כי לכפרים הבלתי־מוכרים, אולי
ככלל ואולי בעיקר בהקשר של תזונת האוכלוסייה,
אף גורם חיצוני לא יסייע, דבר שחזר בנוסחים שונים
בכל הראיונות בקהילה:**

"במידה חס וחלילה אנחנו נזקקים, אין אף גורם ששואל עלינו ודואג לנו, אם אתה לא דואג לעצמך ולמשפחה שלך אף אחד לא יעשה זאת. גם אני לא יודעת אם יש לנו מועצה או לא, אף אחד לא מדבר על מי האחראי־על הכפר שלנו, פעם אמרו שזה אבו בסמה ופעם אמרו אנחנו שייכים לאל קסום - ושניהם אחד יותר גרוע מהשני ולא רואים אף אחד מהם אצלנו בכפר".

"אני ומשפחתי לא מקבלים עזרה כלשהי משום ישות או מוסד. אף אחד לא מסתכל עלינו. נכון שהמצב הכלכלי שלי הוא מאד טוב ושזה לא קורה המון בכפרים הבלתי־מוכרים, אך עדיין יש לעזור לאנשים שכן צריכים כסף ומזון וכן חשמל ומים."

"אף אחד לא שאל אותי שאלות לגבי מזון. את הראשונה".

לעומת זאת, המרואיינות והמרואיין מהמוסדות – המועצות האזוריות ובתי הספר המשרתים באופן ישיר את אוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים – כן הזכירו **עזרה ממוסדת או תוכניות העוסקות בנושא:**

”במסגרת תפקידי, אני מכירה תוכנית ממשד החינוך העוסקת בין היתר בהגברת המודעות אצל הנשים לערכים של תזונה נכונה” (מנהלת גנים)

”למשל יש תלמידים שלמרות המלגות שנתתי להם באמצעות משרד החינוך, עדיין זה לא מספיק וצריך עוד כי מצבם הכלכלי באמת גרוע” (מנהל בי”ס)

הדוגמאות המוזכרות וגם סוף הציטוט האחרון מלמדים כי **מדובר בתוכניות קטנות היקף שלא עומדות ביחס לצרכים באוכלוסייה.**²⁶ אולי על רקע זה ניתן להבין מדוע המרואיינות מהאוכלוסייה לא הכירו מענים אלו.

עוד עולה מהראיונות – כפי שהוזכר כבר בפרק הקודם – **פער בתפיסת המצוקה של האוכלוסייה את עצמה לעומת התפיסה מבחוץ.** כך למשל דיווח מנהל בית ספר:

”בנוגע לנושא התזונה, המצב בכפרים המוכרים והבלתי־מוכרים כמעט זהה בכך שהוא לא ממש טוב,

26 על המענים הקיימים עבור ילדים וילדות בישראל, ראו: רבינוביץ' מ., ווייסבלאי א., 2021. **ביטחון תזונתי בקרב ילדים בישראל: פעילות ממשלתית בשגרה ובמהלך מגפת הקורונה.** ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, בעיקר עמ' 30 ו-55.

אולם בכפרים הבלתי־מוכרים המצב קשה ביותר. לפחות הכפרים המוכרים יש להם מועצה מקומית אחת ששייכת רק להם ודואגת רק להם ולרווחה של התושבים ולתזונה שלהם". (מנהל בי"ס)

"אני יכול לומר כי כמעט כל הפונים אלינו מהכפרים הבלתי־מוכרים הם אנשים "גמורים" נפשית ופיסית ושאינן להם מה לאכול". (מנהל עמותה)

ניכר כי במבט השוואתי־חיצוני, כלל אוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים נמצאת במצב זהה, קשה ביותר. אך **בתפיסה העצמית של המרואיינות בקהילה יש הבדלים ניכרים בתוך הכפר, ולא כל האוכלוסייה מתקיימת באב"ת:**

"משק הבית שלי לא סובל מחוסר תזונה, אלא הוא ממש טוב. בסולם של אחד עד עשר הייתי נותנת 3/10. אבל יש אנשים בכפר שזה יכול להיות אצלם 6 או 7 או אפילו יותר".

נדמה שהדיווח הפנימי מחודד ועדין יותר ומומלץ להיעזר בו להבנת ההבדלים המדווחים. **הבדלים אלו בין הדיווח הפנימי לדיווח החיצוני מלמדים עד כמה דרוש מידע סדור והשוואתי הן כלפי פנים והן ביחס**

לאוכלוסייה חיצונית. לשם כך יש גם לחדד ההגדרה לביטחון תזונתי בקרב בעלי ובעלות תפקידים, ומומלץ גם בקרב האוכלוסייה.

כמו כן, מהשוואת דברי המרואיינים מתוך הקהילה ומחוצה לה, עולה כי **אין מענה שיטתי לנושא הביטחון התזונתי, וכי המענים הקיימים אינם מתמודדים עם מכלול הקשיים של האוכלוסייה בהקשר של אב"ת.**

הבדלים בקרב האוכלוסייה

במהלך המחקר עלו הבדלים במידת הפגיעות לאי־ביטחון תזונתי לפי הערכת המרואיינים.ות. חלק מההבדלים בקרב האוכלוסייה דווחו במספר ראיונות, אחרים עלו בראיון אחד. בחלק זה נמנה כמה מהם, ונתחיל עם אלו שזכו לאזכור חוזר:

א. ילדים וילדות – כמי שתלויים לחלוטין בהוריהם לאספקת תזונה ולשמירה על איכותה, הרי שרוב המרואיינות הזכירו אותם כפגיעים ופגיעות ביותר:

”אני חושבת שתינוקות הם הפגיעים ביותר משום שכל הזמן צריך לקנות להם חלב כמו מטרנה, וחלב הילדים הוא קצת יקר. בהתאם, אם יש משפחה שהיא ענייה, זה יכול לפגוע בתינוק. אני חושבת שבוודאי ההורים יעדיפו לקנות חלב לתינוק מאשר לקנות לעצמם מזון.”

מהציטוט ניכר כי לתפיסת המרואיינת **הסיכון לילדים.ות גובר עם מצב כלכלי רעוע**. במצב כזה נדמה שהקושי

הגדול ביותר הוא עם תחליפי חלב אם.²⁷ אך מציטוטים אחרים ניתן ללמוד כי מדובר בפגיעות בשל התלות בהחלטות ההורים, למשל לגבי סוג התזונה:

"לדעתי, ילדים הם הפגיעים ביותר כי מה שיש אצל ההורים בבית הם צריכים לאכול ואין להם ברירה אחרת. ולעיתים אין להורים אוכל אז הם פשוט לא אוכלים" (עו"ס)

ניתן לסכם ולומר כי קיימת הסכמה לגבי פגיעותם של ילדים וילדות, הן מבחינת כמות המזון – בפרט בקרב תינוקות הזקוקים לתחליפי חלב, והן מבחינת איכותו ובריאותו.

ב. בעליות צרכים מיוחדים בענייני תזונה – החל מאלרגיה וכלה בסוכרת.²⁸ מבוגרים.ות בסיכון גבוה יותר לכך, אך לא רק:

27 נושא שנדון בכנסת ובמועצה לביטחון תזונתי, ראו למשל: [יו"ר ועדת הכלכלה ביטון קרא לשרי הרווחה והבריאות להקצות 20 מיליון שקל לתכנית ביטחון תזונתי לתינוקות \(knesset.gov.il\)](#).

28 מחקרים מצביעים על סיכוי גבוה של ערבים בישראל לחלות בסוכרת, ביניהם גם הבדואים אם כי לפי המחקר ברמה פחותה. ראו: עבדל-רחמן נ., ולרון מ., 2023. השמנה וסוכרת באוכלוסייה הערבית בישראל: הימצאות, אורח חיים ושימוש בשירותי בריאות, ירושלים: מכון ברוקדייל, בפרט התרשים בעמ' 14. עם זאת, בהתאם למגבלות הנתונים הכמותיים כפי שהוזכר ברקע, מחקרים מעין זה לא כוללים התייחסות בנפרד לאוכלוסיית הכפרים הבלתי־מוכרים. ראו גם הערה 25.

”יש לי רגישות לגלוטן, אני והבת שלי. וכמובן אין בכפר הבלתי מוכר [X] חנות שמוכרת מזון נטול גלוטן. אין מדובר במחסור אלא בהיעדר בכלל של מזון נטול גלוטן בכפר. למעלה מזה, אפילו בחורה חיפשתי מזון נטול גלוטן ולא מצאתי. לכן, אני נוסעת לבאר שבע כדי לקנות לי ולבת שלי מזון נטול גלוטן. והמחיר של המזון הנטול גלוטן הוא גבוה ויקר בשבילי”.

”אני חושבת שאנשים כמוני, קשישים חולים, הם הפגיעים ביותר. אני חולה ולא אוכלת את מה שיש כמו שאר האנשים, אלא אני צריכה לשים לב למה אני אוכלת משום שאסור לי לאכול הרבה דברים בגלל המצב שלי, כמו עגבניות ומלפפון אסור לי לאכול ככה אמר לי הרופא. לכן, תמיד אני צריכה לדאוג שיש לי בבית מזון שמותר לי לאכול ולפעמים אני לא מוצאת בבית אוכל שכזה ונאלצת לחכות לבנים שלי כדי לקנות המזון הספציפי כשהם חוזרים מעבודה”.

”קשישים תמיד יש להם איזושהי מחלה, לכן הם פגיעים ביותר”.

"אני חושבת מבוגרים עם מחלות יכולים להיות אוכלוסייה שהיא פגיעה ביותר, כמו למשל אנשים עם מחלת סוכרת הם בוודאי אנשים פגיעים לאי־ביטחון תזונתי - או תזונה לא בריאה".

כמו שניתן לראות מציטוטים מגוונים אלו מי שזקוקה למזון מיוחד – בשל מחלה כרונית או אלרגיה – סובל במיוחד מהבעיות של מגוון, מחיר ונגישות שהוזכרו כבר קודם. זאת ועוד, למרות שהדבר נכון לכל הגילאים, הרי שהסיכוי של מבוגרים.ות להזדקק לתפריט ייחודי גבוה יותר, ולכן נדמה שאוכלוסייה זו פגיעה יותר לאב"ת בכפרים הבלתי־מוכרים.

ג. נשים וילדים בפוליגמיה – מראיון אחד עלתה השערה שיש לבחון אותה במחקר המשך,²⁹ כי משפחות פוליגמיות חשופות בחלקן לאב"ת, לפי העדפת אב המשפחה. כאן מוצע שמדובר באשה הראשונה שמתחתנים "עליה":

"אני מכירה הרבה נשים (ראשונות) שהבעל שלהן נשוי לאישה שנייה או שלישייה ועוזב אותן (הראשונות) בלי שום כסף ולא מזין אותן או את הילדים. ניתוק קשר מוחלט בין הבעל לבין המשפחה הראשונה. נשים אלו לרוב לא עובדות ואין להן

29 בפרט הוצע לבחון מעמדן של פלסטיניות חסרות מעמד אזרחי.

תעודות או תואר ראשון, לכן אין להן ולילדים שלהן דבר חוץ מאלוהים. אני רואה המון מצבים כאלו והמצב הכלכלי שלהם מאד מאד קשה”.

מציטוט זה עולה שוב – כמו ברבים אחרים – כי למעשה אי־ביטחון תזונתי מזהה בראש ובראשונה עם המצב הכלכלי של המשפחה, כאשר ככל שזה שפיר כך ביכולתה להתגבר על הקשיים ולהתמודד עימם באופן עצמאי. דברים אלו עולים כאמור בקנה אחד עם ממצאי המחקר באוכלוסייה הכללית, לפיהם המנבא המובהק ביותר לאב"ת הוא התלות בהבטחת הכנסה.

משבר הקורונה

נדמה כי השפעתו העיקרית של משבר הקורונה היתה בהחמרת מצבה של חלק מאוכלוסיית הכפרים – בעיקר עקב אובדן הכנסה של גברים:

"המצב בזמן הקורונה היה קשה. הרבה אנשים אכן איבדו את מקום עבודתם והיו כל היום יושבים בבית שלהם. גם בעלי באופן אישי לא עבד הרבה שעות ביממה ודבר זה לא השפיע עליי באופן אישי מבחינת המזון, אבל אני מכירה אנשים שכן הקורונה השפיעה עליהם מבחינת המזון".

"המצב אכן היה קשה במיוחד במשפחות שאיבדו את העבודה שלהן."

בהתאם לקשר ההדוק בין פרנסה בדוחק לבין אב"ת, גם כאן דווח כי המשבר הביא קושי באספקת מזון מספק לכפרים:

”בעבר, לפני הקורונה, לא היו לנו פניות לגבי מזון ואנשים בכפרים הבלתי־מוכרים לא היו מבקשים עזרה משום שהם תפסו זאת כבושה. לאחר הקורונה, כל זה השתנה. כמות הסיועים הנוגעים למזון בעיקר היא מאד גדולה והסיבה לכך החמרת המצב הכלכלי עקב הקורונה שאילץ אותם לבקש הדבר הבסיסי ביותר - מזון. הם הבינו שאם אנחנו לא נבקש אוכל אף אחד לא ייתן לנו, לכן הם פונים לרווחה. והרווחה הייתה מקבלת את הסיועים ממשד הכלכלה והתעשייה” (עו"ס)

הקושי בניידות התגבר אף הוא במשבר הקורונה, וכך השפיע על זמינות המזון:

”אנחנו באופן אישי בזמן הקורונה היינו ממש חסכוניים והתחלנו לצמצם מכמות האוכל שהיינו אוכלים כי היינו בבידוד והיה אסור לנו לצאת ולהביא אוכל מחורה מתי שרוצים”.

בנוסף, מנהגי העזרה ההדדית שהוזכרו לעיל כמיטיבים, אותגרו בשל הריחוק החברתי והחשש מביקורים בבתי משפחות אחרות³⁰:

30 האוכלוסייה הערבית בנגב סבלה מנתוני תחלואה ותמותה גבוהים ביותר, כפי שניתן ללמוד לגבי היישובים המוכרים הגדולים: לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2021. [נפטרים מנגיף הקורונה, מבני 70 ומעלה, ביישובים שבהם 10,000 תושבים ויותר.](#)

”היבט אחד שקשור לנושא המזון ששמתי לב אליו, הוא זה שאנשים עניים בתקופת הקורונה הפסיקו לבקש מזון מהשכנים או מאנשים אחרים וזאת מרוב הפחד להידבק בקורונה. מצב זה, גרם לאנשים עניים להיות יותר עניים והחמיר את מצבם באופן קשה. ולאנשים אלו לא היה אף אחד מלבד אלוהים וגם עמותה מקומית שמסייעת לנזקקים. כך למשל, גם אני באופן אישי כשחסר לי משהו במטבח שלי כמו עגבניות במצב הרגיל הייתי מבקשת מהשכנים, אבל בקורונה לא הייתי מבקשת שום דבר גם אם היה דחוף”.

המשפט – הנובע מהתרבות המוסלמית ובכל זאת ראוי לציינו – **כי אין לאנשי הכפרים הבלתי־מוכרים שום מענה זולת אללה**, חזר כמעט בכל הראיונות בקהילה, והודגש במיוחד בקשר לתקופת הקורונה:

”ואי ואי ימי הקורנה היו ממש ממש קשים... המשפחות שחיות בכפרים הבלתי־מוכרים אני חושבת שגם אף אחד לא דאג להם. עברו עלינו ימים קשים בקורונה ובקושי היה לנו מזון בבית. מה אני יכולה לומר לך? זה היה ממש קשה וקשה אפילו לדבר ולזכור את התקופה הקשה הזאת (מדברת ובוכה).

המצב התדרדר יותר ויותר בקורונה, בעלי לא היה מכניס מספיק כסף ואין לנו חוץ מאלוהים”.

דיווח דומה נמצא בראיונות עם בעלות תפקיד, אך אצלן הדגש היה על **הקושי במיצוי זכויות** (כלומר לא היעדר מענה, אלא היעדר מידע ונגישות למענה):

”לגבי הקורונה, אני חושבת שהמצב באופן כללי בכפרים הבלתי־מוכרים הפך להיות חמור יותר, פי שניים ממה שהיה לפני הקורונה. היו אנשים שאין להם בבית כלום, אין מים, אין מזון אין חשמל ואין מקור פרנסה. אני חושבת שהסיבה לכך היא שהבדואים בנגב חסרה להם את המודעות לגבי מה שמגיע להם מביטוח לאומי. בזמן הקורונה נתקלתי במשפחות בדואיות שאיבדו את מקור הפרנסה שלהם והיו זכאים לקבל כסף וקצבאות מביטוח לאומי כדי לקיים את עצמם בכבוד, אך הם לא קיבלו שום דבר כי לא ידעו למלא את הטפסים ולהגיש לביטוח לאומי או שהם מלכתחילה לא יודעים שמגיע להם כסף מהביטוח לאומי. כל העניין של מיצוי זכויות מביטוח לאומי חלק גדול מהבדואים בנגב לא יודעים דבר על הנושא הזה גם בימים אלו” (מנהלת עמותה)

לסיום, תקופת הקורונה החמירה את המצב הכלכלי וכנראה בעקבותיו גם את מצב האב"ת. היא החמירה גם את בעיית הנגישות מהכפרים ואליהם, ואף בתוך הכפרים עצמם. בנוסף, מנהגי העזרה ההדדית הושהו לעיתים בתקופה זו, ואילו המענים הממשלתיים לא הונגשו לאוכלוסייה. לפי דיווחי המרואיינות מהכפרים, התחושה היתה שננטשו לחסדי אללה.³¹

31 לביקורת על המדיניות של חלוקת תלושי המזון בתקופת הקורונה, ראו: [תלושי המזון של דרעי: יש עניים ויש עניים ששוים יותר | כלכליסט \(calalist.co.il\)](#).

סיכום והמלצות להמשך מחקר

המחקר הנוכחי יצא לדרך כמחקר גישוש בשנתו הראשונה, אותה סיכמנו במספר תובנות כאן. חלק זה יוקדש להמלצות העולות ממנו, תחילה באשר למחקר ההמשך, ובהמשך למדיניות. כמו המחקר הצנוע, כך גם את מסקנותיו יש לקרוא בזהירות המתבקשת.

הצעות למחקר המשך:

א. כמו שהובהר בפרק שדן במגבלות המחקר הנוכחי, ישנו קושי להגיע לאוכלוסייה ולזכות באמונה. לכן, ההתנדבות למחקר היא סלקטיבית ו־דאי לא מאפשרת דגימה תקפה לניתוח כמותי. לאור זאת, המלצתנו היא לעבות את המחקר בו התחלנו, בדרך איכותנית על מגבלותיה, ותוך ניסיון להגיע בשיטת "כדור השלג" לעוד ועוד מקורות מכלל הכפרים.

ב. לאור הראיונות שנעשו עולה החשיבות של מחקר בתוך הקהילה, כאשר נדמה כי הדיווח הפנימי רגיש להבדלים יותר מאשר הדיווח החיצוני. כפועל יוצא, **מומלץ להרחיב את המחקר בעיקר באמצעות מקורות בקהילה:**

1. כדאי לראיין עוד נשים בעלות משפחה מכפרים נוספים **עד כדי ייצוג לכל הכפרים הבלתי־מוכרים.**
2. במידה וניתן, מומלץ להרחיב את המחקר לגברים **בעלי משפחות** – מהם כנראה ניתן ללמוד רבות על מקורות המזון ומחיריהם.

3. כמו־כן, ניתן להרחיב לקבוצות התלויים, בפרט **קשישים.ות ונוער.**

בנוסף, כדאי לראיין בעלי.ות מקצוע כמו רופאים.ות **ותזונאים.ות** העוסקים.ות בטיפול באוכלוסייה.

ג. מבחינה נושאית, עלו מספר תמות בהן ניתן להעמיק במחקר ובקידום מדיניות עתידיים:

1. **השזירה בין ביטחון תזונתי לביטחון בתשתית,** ובפרט מים ואנרגיה.

2. **מודעות האוכלוסייה לאב"ת** כמושג ולהיבטים המרכיבים אותו, ובפרט חשיבותם של מגוון ואיכות המזון.

3. **מנהגים מיטיבים בקרב האוכלוסייה הקשורים באב"ת,** ובפרט גידול עצמי ועזרה הדדית.

4. היבטים הקשורים במגדר: חלוקת העבודה בקשר לביטחון התזונתי במשפחה; הבדלים גילאיים בתפקיד האשה; פוליגמיה והשלכותיה לאב"ת של נשים וצאציהן; מצבן של נשים (וילדיהן) חסרות מעמד אזרחי.

הצעות למדיניות:

סוגיית הכפרים הבלתי־מוכרים מחייבת פתרון כולל בדמות הסדרה תכנונית והקצאת שירותים שווים. באלו לא ניגע כאן, ונתמקד בהמלצות המתייחסות לשיפור במצב הקיים, שבו הכפרים עדיין בלתי־מוכרים. הצעות אלו הן ראשוניות ודורשות מחקר המשך.

יחד עם זאת, **המצב בכפרים מכל בחינה – וגם מבחינת הביטחון התזונתי, דורש טיפול מידי**. אנו ממליצות שלא להמתין אלא לנקוט פעולה בדרכים יצירתיות כדי להבטיח את ביטחונם התזונתי של מעל 80,000 מאזרחי.ות ישראל. בין השאר מומלץ:

א. לשפר את הנגישות, הזמינות והמחיר של אוכל בריא ומזין בתוך הכפרים. אפשר לחשוב על מודל של שוק נודד כמו שמתקיים בעיירות הנגב המערבי. מהלך כזה עשוי לשפר באופן מידי את מצב האב"ת.

ב. שיפור הנגישות של נשים – באמצעות הסעות אם לא תח"צ, באופן מוסדר וללא תלות במשאביהן העצמיים. בפרט כשמדובר במי שנדרשות לתפריט ייחודי או טיפול רפואי.

ג. שימור של מנהגי עזרה הדדית, ואולי אף הרחבתם בין הכפרים הסמוכים, כמעין אשכולות תמיכה.

ד. שימור של מנהגי גידול עצמי והרחבתם, תוך מניעת החרבתם בידי המדינה. כדי לא להמתין לפתרון סוגיית הקרקעות כדאי לחשוב על גידול באופנים שיוסכמו עם המוסדות, למשל מנותק קרקע במיקום מרכזי.

ה. העלאת מודעות בקרב בעלי.ות תפקידים ואוכלוסייה למושגי ביטחון תזונתי ותזונה מיטיבה. בעניין זה מומלץ שהתלמידים והתלמידות יהוו גשר להעברת המידע להורים, למשפחה ולקהילה באמצעות הרחבה משמעותית של החשיפה לנושא של אי־ביטחון תזונתי בכל רמות החינוך.

ו. שיפור מערך הטיפול והאיתור של בעלי.ות מחלות הקשורות באב"ת ובהשמנת יתר, ובראשן סוכרת.

ז. קידום מענים שיטתיים ורחבים לכלל הכפרים, כולל הנגשה, מיצוי זכויות וכו'. מהעולה מהמחקר קיימות תוכניות ספורדיות, בדרך כלל בכפרים בודדים ובאמצעות עמותות מקומיות בעיקר, בעוד המענים שהמדינה נותנת לא מוכרים לאוכלוסייה. כדאי

להנגיש מענים איכותיים בתחומי החינוך, הרווחה והתעסוקה לתושבי הכפרים הבלתי־מוכרים, לרבות באמצעות מערך ההזנה בבתי הספר, מערך ניידות אגפי הרווחה המגיעות לחלק מהכפרים, לשכות התעסוקה, קופות החולים וטיפת חלב, מערכי חלוקת מזון באמצעות עמותות בסיוע המדינה, עדיפות בהקצאת כרטיסי מזון וסוגי סיוע נוסף.

ח. **מענה נוסף נדרש לילדים וילדות**, לא ברור אם יש גילאים פגיעים במיוחד, כי נדמה שאף גיל איננו מקבל מענה מיטבי. **מומלץ להקים גוף לאיתור ילדים וילדות במצב אב"ת ולתת מענה מתכלל של הרווחה ומשרד החינוך**, במוסדות החינוך ומחוצה להם. **בנושא זה מומלץ להרחיב את הדיון וההמלצות** מעבר למחקר הנוכחי, ולהגיע באופן יזום לכלל הכפרים ולא רק לחלקם. בין השאר כדאי להקצות מערך הזנה בבתי הספר ובגנים בכל ימי הלימודים, ולא רק בחלקם, ולכלול בו מזון מזין ומגוון במיוחד, לרבות מרכיבים תזונתיים החסרים בקרב האוכלוסייה.

ט. ולבסוף, **כדאי להכין תוכנית למצבי חירום בהם אוכלוסיית הכפרים מוגבלת בנגישותה החוצה. במצב כזה ישרור רעב של ממש בכפרים**, כמו שכנראה שרר בחלק מהמשפחות בתקופת הקורונה.

